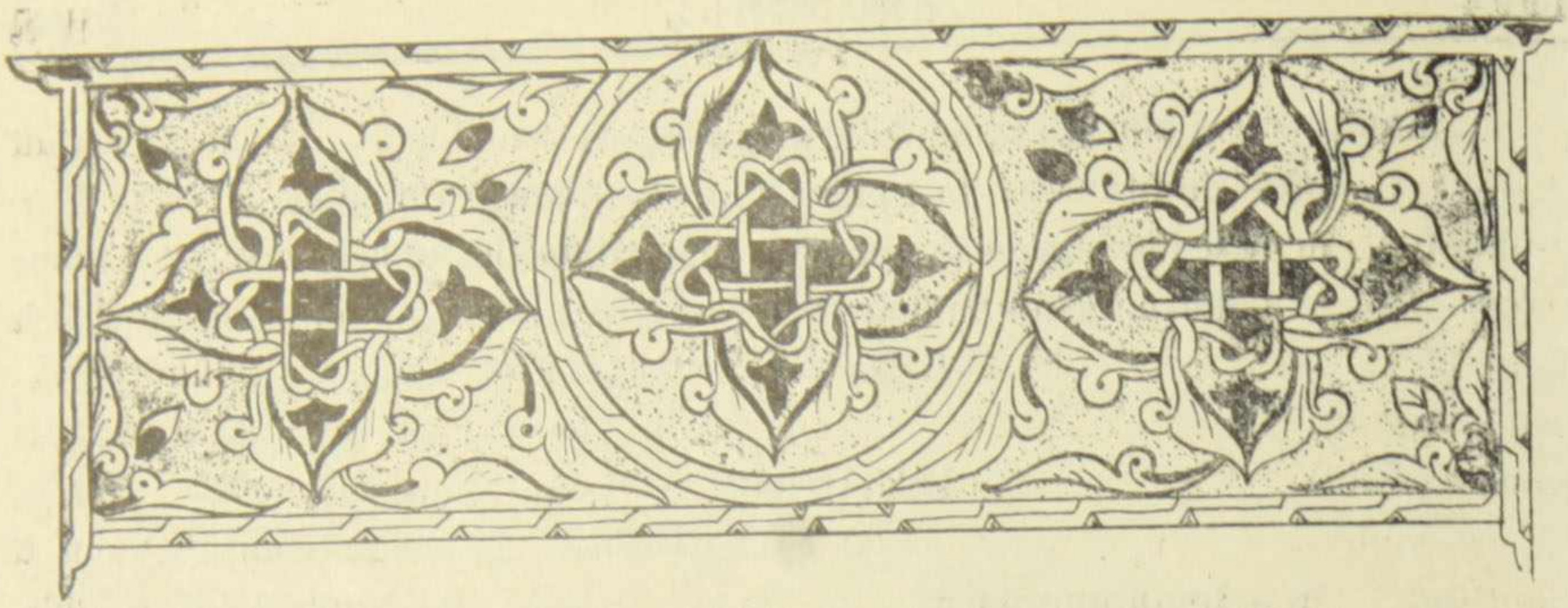

ԱՆՑՅԱԼԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐ ԷՋԵՐԻՑ

ԵԿԵՂԵՑՎՈ ԿՈՉՈՒՄԸ(*)

(Պատմական լուսո մեջ)

Բոլոր կրոնների պսակը քրիստոնեությունն է: Որովհետև կրոններից ոչ մեկը բարոյական կատարելության այնպիսի գաղափար չէ տվել, ինչպես քրիստոնեությունը: Այդ կատարելության թանձրացյալ պատկերը Հիսուսի անձնավորությունն է, իսկ մշտական կենդանարար աղբյուրը Նորա ավետարանը: Մարդկության առաջ դրված հոգևոր այս անգնահատելի գանձը յուր իսկությամբ և մաքրությամբ ըմբռնելու համար, թողնենք քրիստոնաբանական վեճերն ու դավանաբանական ձևակերպությունները, որ ոչ մասնագետների համար ըստ ամենայնի հասկանալի չէ, և մեր հոգու մեջ պատկերացնենք միայն ավետարանի Հիսուսը և Նորա հարաբերությունն առ Աստված: Եվ ահա մեր առաջ կանգնած կտեսնենք մարդկանցից սուրբն ու մաքուրը, որ երբ և իցե ապրել է այս մեղավոր երկրագնդի վերա: Ի՞նչ է նորա մեծության, գերբնականության խորհուրդը բնականության մեջ, եթե կարելի է այսպես արտահայտել: Միմիայն նորա կրոնական զգացմունքը, որով Նորա շունչն ու հոգին, կամքն ու գործը, Նորա ամբողջ էությունը ստորադրված էր Աստուծո կամքին՝ այսինքն բացարձակ արդարության, սիրո և ճշմարտության չափին: Կրոնն ու բարոյականությունը, մարդասիրությունն ու կարեկցությունը անքակտելի միություն են կազմում Նորա անձնավորության և քարոզած ավետարանի մեջ. սեր առ Աստված և առ ընկերը՝ ահա քրիստոնեական կրոնի էությունը:

Քրիստոնեության մրամնացումն ու ներկայացուցիչը պատմության մեջ Եկեղեցին է: Քրիստոս ինքը կազմակերպված Եկեղեցի չէ հիմնել, բայց բնական էր նորա այդպիսի զարգացումը: Եկեղեցին յուր նվիրապետական

(*) Գրված է Տ. Մատթեոս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրության ժամանակ:

և համայնական կազմակերպությամբ, յուր կրթական և բարեգործական հաստատություններով, քարոզով և աստվածապաշտությամբ.. միայն մի բարձրագույն նպատակի արդյունք է—**սրբազան մի մարդկություն դաստիարակել արժանի Հիսուսի անվան,** արժանի նրա եղբայրակցության և Աստուծո որդեգրության: Նա ավետարանական ճշմարտությունների մատակարարն է հոտի համար, և ձգտում այդ սկզբունքները կյանքի հիմնաքար դարձնել: Ինչպես քրիստոնեության Հիմնադրի առաջին խոսքը ապաշխարության կամ ներքին վերածնության քարոզն էր, հոգևոր փրկության և հավիտենական կյանքի ավետիսը, այդպես եղել է և գաղափարական Եկեղեցվո համար և պիտի լինի, եթե յուր նպատակից չէ շեղվում: Նա կամենում է ճշմարտության անշեջ լապտեր դարձնել մարդկային հոգին, որպես զի արժանի լինի վայելելու ամենաբարձր բարիքը՝ ազատությունը, «Ուր Հոգի Տեառն է, անդ ազատութիւն է», իսկ Տիրոջ հոգին ճշմարտության հոգին է:

Ինչպես Քրիստոսի անձնավորության մեջ կրոնն ու բարոյականությունը, մարդասիրությունն ու կարեկցությունը անքակտելի միություն են կազմում, այդպես և քրիստոնեական կրոնի մեջ: Եվ այս իրողությունը բխում է մարդկային հոգվո խորին գիտակցությունից: Կրոնից կտրված բարոյականությունը մի տեսություն է միայն մեր մտքի համար, կյանքի ծառից կտրված մի ճյուղ, որ ի վերջո չորանալու է դատապարտված: Ոչ նյութապաշտությունը, ոչ նրանից ավելի նուրբ նատուրալիզմը, ոչ մոնիզմը, ոչ օգտավետության վարդապետությունը կամ բանականության վերա հիմնված էթիկան կարող են բարոյական սկզբունքները մեր հոգևոր կյանքի անմիջական, կենդանի տարր դարձնել. նոքա գործ չունին մեր հոգվո զգացմունքների հետ, որոնք բարոյական շարժման հիմքն են կազմում: Բարոյականությունը պետք է լինի ինքնաբուխ, ինչպես վճիտ աղբյուրը: Պետք է մարդկային հոգու մեջ այն վիճակն ստեղծել, որ բարոյական գործն ու միտքը ինքնաբերաբար երևան գան: Այդ վիճակն է կրոնական արտահայտությամբ հավատ առ Աստված, սեր դեպի ընկերը և հույս բարվո, գեղեցիկի և ճշմարտի թագավորության, որոնք մեծ կամ փոքր չափով գոյություն ունին մեր սրտի խորքում:

Մարդկային հոգվո արժանավորությունն ու բարոյական մաքրությունը Եկեղեցվո գոյության նպատակ է. բարոյական մաքրություն ոչ սովորական հասկացողությամբ, այլ ամբողջ ներքին մարդու, մտքի, զգացման, կամքի: Եթե վերարտադրենք մեր հիշողության մեջ հեթանոսական զգայական, եսական և անբարոյական կյանքը քրիստոնեության ծագման օրերին և այդ աղտեղության ծովի մեջ հավատացյալների առաքինության, սիրո և եղբայրության մշտադալար կղզին, այն ժամանակ պարզ կլինի, թե ի՛նչ է քրիստոնեությունը, Եկեղեցին և նորա կոչումը: Նա կյանքի աղն է, որ կամենում է քաղաքակրթությունն ազատել ապականությունից, կամենում է մեղմել և ոչնչացնել մարդկային եսականությունը, որ անհատական և հասարակական բնավորություն կրող չարության, անիրավության աղբյուրն է: Այդ հեթանոսությունը կա և այժմ քրիստոնյա ազգերի և պետություններին մեջ և պետք է լինի ապագայում, քանի որ մարդկային հոգու մեջ բարին ու չարը, լավ և վատ հակումները հավասարապես տեղ ունին: Եվ ահա այստեղից բղխում է **Եկեղեցվո կրոնական-բարոյական դաստիարակության սրբազան կոչումը,** ոչ միայն թուլացնել կամ ոչնչացնել մեր վատ հակումները, որոնք մեղքի կամ չարության արմատն են, այլ և զորացնել կրոնական այն զգաց-

մունքը, որ մարդուն դեպի Աստուծո որդեգրության է մղում, **բարոյական եւ մարդասիրական կյանքի մկրտության ավազանը:** Մարդկային հոգին թանկ է ըստ ավետարանական քարոզության եւ Եկեղեցին իբրև իմաստուն վաճառական ծախում է յուր բոլոր ինչքը այդ թանկագին մարգարիտը ձեռք բերելու համար: Նա գործադրում է դաստիարակչական բոլոր միջոցները՝ կենդանի խոսքն ու ավետարանական քարոզը, հովվական և սիրո գործունեությունը, աստվածապաշտությունը, համայնական կազմակերպությունը, գիրն ու գրականությունը, արվեստն ու գիտությունը, դպրոցն ու բարեգործական հաստատությունը, որպես զի իբրև բարի և անձնվեր մշակ ոչ միայն լրիվ պահե յուր Տիրոջ հոտը, այլ և որոնե և գտնե նաև կորուսյալ ոչխարին:

Այս մտքով է նա մաքառել և պիտի մաքառե անհատական և սոցիալական անբարոյականության դեմ, վաշխառության, արբեցության, անառակության, բռնության և աղքատության դեմ: Քրիստոնեությունը տնտեսական վարդապետություն չէ և ոչ քաղաքական սիստեմ, այդ նորա կորուստը կլիներ, եթե կապված լիներ հեղհեղուկ ժամանակի երևույթների հետ, բայց հավատացյալին անհատապես և ամբողջությանն իբրև Եկեղեցի մղել է այնտեղ, ուր տնտեսական վիճակը նյութական և բարոյական թշվառություն է ստեղծել մերձավորի համար: Եկեղեցվո համար նյութական հարստությունն ու բարեկեցությունը վերջնական նպատակ չէ, նորա համար ավելի բարձր բարիք կա քան հացը, հոգևոր-քաղաքակրթական բարիքը, «ոչ միայն հացի կեցցէ մարդ, այլ եւ բանիւն Աստուծոյ», բայց նա աչքից փախցնել չէր կարող, որ աղքատությունը, իրավազուրկ վիճակը փորձություններ է դնում մարդու առաջ, որ հաճախ դեպի կորուստ է տանում: Այսպիսով մենք մոտենում ենք Եկեղեցվո **երկրորդ մեծ կոչման,** որ պատմության մեջ **սիրո գործունեություն** անունն է ստացել, սերտ կապված առաջնի հետ և կարելի է ասել նորա հետևանքը:

Բ

Մենք տեսանք, որ Քրիստոսի անձնավորության, ինչպես և քրիստոնեության մեջ, սերը դեպի մերձավորը անբաժան էր բուն կրոնականից: Կրոնի էությունը սերն էր առ Աստված և առ ընկերը: Ավետարանի մեջ բազմաթիվ ասացվածքներ, մտքեր և առակներ կարող ենք գտնել նույն գաղափարը հաստատող: Քրիստոնյան պետք է անսահման գթության կատարելության դիմե. «Եղերուք գթածք, որպէս եւ երկնաւոր Հայրն ձեր գթած է», պետք է անկարեկից չանցնե օգնության կարոտի մոտով, քաղցածին պիտի կերակրե, մերկին հագցնե, բանտարկյալին մխիթարե... և այդ բոլորը կրոնական սրբազան պարտավորության զգացմունքով, որպես թե Տիրոջն աներ: Քրիստոնեական կրոնի շունչն ու հոգին գթության և եղբայրության այս սերն է, առ Աստված ունեցած որդիական վստահության և անձնվիրության հետ: Եվ Եկեղեցին սիրո այս առաքելությունը կատարեց պատմության մեջ չտեսնված և չլսված անօրինակ եռանդով՝ հենց յուր ծագման առաջին օրերից, հետագա սերունդների համար նմանողության գեղեցիկ օրինակ տալով: Նա հանդես է գալիս որպես հավասարների, եղբայրների մի միություն, շաղկապված գաղափարի և սիրո կապակցությամբ: Եթե Եկեղեցին կրոնական և բարոյական ճշմարտությունների քարոզությամբ

յուր հավատացյալների հայացքը դեպի երկնայինն ու վերեմն էր ուղղում, **գթության և սիրո գաղափարով նա կապում էր շրջապատի և աշխարհի հետ:** Քրիստոնեական կրոնի սոցիալական կողմն էր այս, որ այնքան բարերար արդյունք ունեցավ պատմության ընթացքում:

Եկեղեցվո համար գործունեության հնոցը, ուր անհատը դարբնվում էր ապրել ընդհանուրի համար, ինչպես և ամենքը մեկի համար **համայնական կազմակերպությունն էր:** Կրոնական ոչ մի սիտեմ, սոցիալական կամ պետական ոչ մի կազմակերպություն այնպիսի համայնականություն չի արտադրել, որպիսին Եկեղեցին յուր գոյության առաջին դարերում: Այստեղ սերը արտահայտվում էր յուր իսկական մաքրությամբ ոչ միայն իբրև անձից անձի ներգործություն, այլ և համայնական ձևով: Համայնական կյանքի կեդրոնն է կազմում աստվածապաշտությունն ու կենդանի քարոզը, որով հավատացյալների ժողովը «դաստիարակության և ազնվության վարժոց» էր դառնում նորա անդամների համար: Սիրո ճաշը յուր շուրջն էր խմբում բոլոր հավատացյալներին անխտիր: Աղքատներն ու աշխատանքի անընդունակները, որբերն ու այրիները համայնքի հովանավորությունն էին վայելում եպիսկոպոսների և նոցա սարկավագների ձեռքով: Ամբողջ համայնքը մի ընտանիք է կազմում, որի հոգևոր հայրը եպիսկոպոսն էր բառի իսկական նշանակությամբ, իսկ մյուսներն էլ քույրեր և եղբայրներ: Աղքատների և կարոտյալների խնամատարության գործը յուր ընտիր կազմակերպությամբ և բարոյական տեսակետներով հառաջ է եկել քրիստոնեական Եկեղեցվո մեջ: Այստեղ միայն առաջին անգամ կարեկցության և գթության գործը դառնում է համայնական կյանքի մասը: Հատուկ պաշտոնյաներ նվիրված են գթության գործին, նրանք ոչ միայն նյութական օգնություն են հասցնում, այլ և բարոյական դաստիարակություն ներշնչում: Նոքա այցելում են հիվանդներին, բանտարկյալներին, գթության արժանի այրիներին: Եպիսկոպոսի հատուկ հսկողության տակ խնամվում են որբերը, կրթվում և մի արհեստ են սովորում՝ ժամանակին իրենց հացը վաստակելու համար. աղջիկ որբերը չափահաս դառնալուց հետո, եպիսկոպոսի հոգացողությամբ ամուսնանում են քրիստոնյա երիտասարդների հետ: Հեռավոր համայնքներն իսկ օգնում են իրար. Կարթագինեի Կիպրիանոս Եպիսկոպոսը 100,000 սիստերցիուս է ուղարկում Նուբիայի եպիսկոպոսներին գերյալներին փրկելու համար: Հռոմի Դիոնեսիոս եպիսկոպոսը սիսիթարության թուղթ և դրամ է ուղարկում նույն նպատակով Կեսարիայի Եկեղեցուն:

Համայնական գթության այս զարմանալի շրջանին հետևում է քրիստոնեական **բարեգործական և կրթական հաստատությունների** ծաղկման շրջանը Գ դարից սկսած: Քրիստոնեության պետական կրոն դառնալուց հետո, երբ տասնյակ հազարներով աճում էին եպիսկոպոսների հոտի թիվը, անկարելի էր այլ ևս անհատական այնպիսի խնամք տանել, ինչպես հնարավոր էր փոքրիկ համայնքների մեջ: Հաստատությունների երևան գալուն շատ նպաստում են և վանքերի սկզբնավորությունն այդ դարում, ուր կեդրոնանում են հաստատությունները: Փոխանակ անհատապես խնամելու ընդարձակ եպիսկոպոսության մեջ ցրված աղքատներին, կարոտյալներին, հիվանդներին, որ անկարելի էր, հանդես են գալիս հաստատություններ, այնտեղ են խմբում նրանց ավելի հեշտ կերպով օգնելու համար: Դորանով ի հարկե անհատական և համայնական խնամատարությունը չի վերջանում, բայց քրիստոնեական գթության գործը կեդրոնանում է հաստատությունների մեջ: Ստեղծվում է որոշ պաշտոնեություն եպիսկոպոսի անմիջական

հսկողության տակ՝ հաստատությունները կառավարելու համար: Հիվանդանոցների համար հատուկ հիվանդապահներ են պատրաստում: Աղքատների խնամատարության գործը դարձյալ եպիսկոպոսների և նրանց սարկավագների ձեռքին էր: Հազարավոր և տասնյակ հազարավոր տառապյալներ, այրիներ, որբեր, հիվանդներ, անդամալույծներ, խեղանդամ և աշխատանքի անընդունակ մարդիկ վայելում են Եկեղեցվո շնորհքը: Դ և Ե դարերը հռովմեական պետության քայքայման շրջանն էր, անընդհատ պատերազմները, բարբարոսների արշավանքները ժողովրդին վերին ծայր աղքատության էին հասցրել: Գերիների թիվը հազարներով էր աճում: Այսպիսի պայմանների մեջ Եկեղեցին յուր եպիսկոպոսներով, յուր պաշտոնեությամբ և հաստատություններով գորովագութ և խնամածու մայր է հանդիսանում աղքատությունն ու նորա հետևանքները մեղմելու, գերիներին փրկելու և ազավոր ու վշտաբեկ սրտերն ամոքելու:

Քրիստոնեական հաստատությունների պսակը ասպնջականոցն էր. պանդուխտները, աղքատները, հիվանդները, որբերն ու այրիները և ամեն տեսակի տառապյալներ այնտեղ ոչ միայն օթևան, այլ և սեր ու խնամք էին վայելում: Ասպնջականոցից են ծագում հետզհետե և մյուս հաստատությունները, հյուրանոցները, հիվանդանոցները, այրիանոցները, որբանոցները, ծերունիների և ծննդկանների ապաստանարանները: Որոշ վանքերում խնամք էին վայելում և հոգևոր կրթություն ստանում կույրերը, որոնք հոգևոր երգեր և սաղմոսներ էին սովորում և երգում հավատացյալների և ուխտավորների առաջ: Հոգեկան հիվանդներն ևս ունեին իրենց ապաստանարանները: Նույն իսկ ընկած կանանց համար հաստատություններ կային, ուր նոքա ապաշխարում էին և քրիստոնեական սերը նրանց փրկության համար ևս հոգում էր: Հասարակությունից քշված բորոտներն իրենց ուրկանոցներն ունեին:

Եկեղեցին այսպիսով յուր նյութական և բարոյական ամբողջ կարողությունը նվիրել էր սիրո գործունեության. կտակներից, մասնավոր նվիրաբերություններից, կալվածների եկամուտներից ստացված արդյունքը գործադրվում էր այս և սորա նման նպատակների համար: Եկեղեցին յուր պաշտոնեությամբ բաց ճակատով հոտին ասել կարող էր. «Եւ զքոյս ի քոյոց քեզ մատուցանեմք»: Եկեղեցվո ականավոր հայրերը հատկապես օրինակ էին հանդիսանում սիրո գործունեության և նվիրաբերության մեջ: Բարսեղ Կեսարացին յուր ամբողջ կարողությունը աղքատներին նվիրեց և հաստատեց Կեսարիային մոտ յուր նշանավոր ասպնջականոցը. Եփրեմ Ասորին մի հիվանդանոց հիմնեց Եդեսիայում 300 մահճակալներով. Հայաստանում Ներսես մեծ բարեգործական և կրթական հաստատությունների ցանցով պատեց մեր երկիրը: Ոսկեբերան երկու ասպնջականոց հիմնեց Պոլսում և 7700 աղքատ էր խնամում: Հռոմի և ուրիշ եպիսկոպոսների խաղացած դերը բարբարոսների արշավանքների ժամանակ հոգուտ ժողովրդի, նրանց ցույց տված օգնությունը գերյալներին, հայտնի է ամենքին: Եկեղեցին յուր եպիսկոպոսներով պաշտպան է հանդիսացել թույլերին բռնավորների և կայսրերի դեմ, անհագին բարերար ազդեցություն է ունեցել պետական օրենսառաջն առնելու:

Գ.

Եկեղեցվո **երրորդ կոչումը կրթական և քաղաքակրթական գործունեությունն է:** Այս կոչումն էլ սերտ կապված է նախկին կոչումների հետ: Քրիստոնեական ճշմարտությունները հոտի մեջ հաստատելու համար ի սկզբանե անտի գործադրվում են քաղաքակրթական երկու կարևոր գործոնները՝ գիրն ու կենդանի խոսքը: Առաքյալները ավետարանը բերանացի քարոզելուց հետո՝ հեռավոր քաղաքներից թղթեր էին գրում համայնքների մեջ ապրդած տարաձայնությունները փարատելու կամ թյուրիմացությունները պարզելու համար: Ավետարաններ են գրվում Հիսուսի գործի և վարդապետության նկարագրությամբ: Հետ առաքելական շրջանի և եկեղեցական հայրերը, ջատագովները ահագին մատենագրություն են ստեղծում եկեղեցական և ավետարանական կյանքի հետ կապված խնդիրների վերաբերությամբ: Եկեղեցվո հոտի համար ամենամեծ դպրոցը, ինչպես տեսանք, համայնքն էր. բայց առաքելական շրջանից արդեն հատուկ պաշտոնյաներ կային, որոնք համայնքին ուսուցանում էին քրիստոնեական կրոնը և վարդապետներ են կոչվում: Իսկ երկրորդ դարու վերջերին հանդես են գալիս նորավարժից կրթարանները կամ դպրոցները:

Քաղաքակրթական միջոցների գործադրությունն ու զարգացումը Եկեղեցվո մեջ իրերի ընթացքի հետ կապված բնական երևույթ էր: Քրիստոնեությունն ինքը գրի և բարձր քաղաքակրթական կրոնն էր և կոչում էր ստացել թագավորելու ժամանակի քաղաքակիրթ ազգերի սրտի մեջ: Ուրեմն պիտի կարողանար պարզել յուր ճշմարտությունները նաև փիլիսոփայական կրթություն ստացած հասարակության պատշաճ լեզվով: Այստեղից են հառաջ գալիս եկեղեցական-գիտնական նշանավոր դպրոցները Աղեքսանդրիայում, Անտիոքում, Եդեսիայում և այլ կեդրոններում: Եկեղեցվո գիտնական ներկայացուցիչները յուրացնում են հունական գիտությունն ու փիլիսոփայության մեթոդները քրիստոնեական ապտվածաբանություն և աշխարհայացք ստեղծելու համար: Նույն իսկ հեթանոս երիտասարդներ ու փիլիսոփաներ լսում էին Օրիգինեսի դասախոսություններն Աղեքսանդրիայում: Երկրորդ դարի վերջերից սկսած **գիտությունը դաշնակից էր քրիստոնեության** հանձին եկեղեցական նշանավոր հայրերի: Գիտության պահանջի հետ հառաջ է գալիս և **եկեղեցական մատենադարանը:** Առաջին քրիստոնեական մատենադարանը, ըստ Եվսեբիոսի եկեղեցական պատմության, Երուսաղեմինն էր՝ Աղեքսանդր եպիսկոպոսի ձեռքով հիմնված Գ. դարու առաջին քառորդում: Երկրորդ և ավելի նշանավորը Կեսարիայինն էր, որից օգտվելով Եվսեբիոսը գրեց յուր Եկեղեցվո նշանավոր պատմությունը: Բոլոր հայտնի եպիսկոպոսություններն էլ հետևում են այս օրինակին: Հռոմի դիվանի սկզբնավորությունը չորրորդ դարն է համարվում:

Եկեղեցին յուրացնելով հունական փիլիսոփայությունն ու գիտությունը, մյուս կողմից ինքը բարբարոս ազգերի համար **նոր քաղաքակրթություն, գիր ու գրականություն է ստեղծում:** Սլավոնական ազգերի, գերմանացիների, անգլիացիների գրականության սկզբնավորությունը կապված է քրիստոնեության քարոզության հետ: Սլավոնական ազգերի, ինչպես և Հայոց, Վրաց գրերի գյուտը կատարվել է Եկեղեցվո պաշտոնյաների ձեռքով: Գերմանական գրականության ամենահին հիշատակարանը Ս. Գրքի թարգմանությունն է. նույնն է և Հայոց համար: Եկեղեցին է, որ պատմության առպարեզի վերա նոր դուրս եկած ազգերի մեջ քրիստոնեության տարածման

հետ՝ հաստատում է հունական քաղաքակրթության և արվեստի մնացորդները թարգմանում է Պղատոնի, Արիստոտելի և նոր պղատոնական այլ և այլ փիլիսոփաների երկերը և ավանդում հետագա սերունդների: Այս քաղաքակրթական գործունեության մեջ շատ մեծ դեր են կատարում վանքերը, դառնալով ժամանակի գիտության, արվեստի և կրթության օրորանները: Եկեղեցվո դաստիարակչական և քաղաքակրթական ներգործության շնորհիվ հետզհետե մեղմանում են բարբարոս ազգերի բարքերը և եվրոպական ներկա քաղաքակրթության հիմքը դրվում: Եկեղեցին յուր վանքերով, հատկապես արևմուտքում, առաջնորդ է եղել նաև աշխատասիրության, նյութական կուլտուրայի և երկրագործության:

Քրիստոնեական եկեղեցվո բարերար ազդեցությունը ոչ պակաս երևվում է **արվեստի զարգացման մեջ:** Ընդհանրապես կրոնը հոգևոր կյանքի, քաղաքակրթության և արվեստի կենսատու երակն է: Հին քաղաքակիրթ ազգերի՝ Բաբելացիների և Եգիպտացիների, հատկապես Հունաց արվեստի պատմությունը շատ անհերքելի և պարզ ապացույցներ է տալիս այս մասին: Հունական արվեստի՝ ճարտարապետության և արձանագործության ամենահրաշալի արտադրությունները կրոնական են — տաճարներ, աստվածների և աստվածուհիների արձաններ: Նույնպիսի սերտ կապ նկատվում է բանաստեղծության, բեմական արվեստի և կրոնի մեջ: Բայց շատ հեռու չերթանք. մարդկության ամենամեծ հանճարներից մեկը՝ Գյոթեն, հաստատում է, թե «մարդիկ միայն այնքան ժամանակ ստեղծագործող են բանաստեղծության և արվեստի մեջ, որքան նրանք կրոնական են, հակառակ դեպքում նմանող են կամ հնի կրկնող»:

Կրոններից ազնվագույնն ու բարձրագույնը բացառություն չպետք է կազմեր. և հիրավի, արվեստի, ինչպես և քաղաքակրթության պատմության մեջ քրիստոնեական տարրը ամենախոշոր տեղն է բռնում: Եվրոպական ներկա քաղաքակրթության մասին կարելի է որպես քրիստոնեական քաղաքակրթության մասին խոսել: Եվ այդ հասկանալի է. ներքին և հոգևոր կյանքում քրիստոնեական կրոնի կատարած էական դերը պետք է արտահայտեր և թանձրանար արվեստի և քաղաքակրթության մեջ: Սկզբում քրիստոնեական արվեստը, ինչպես ցույց են տալիս կատակոմբաների հիշատակարանները, կրում են հեթանոսական արվեստի հետքեր, նույնը կարելի է ասել ճարտարապետության և մանրանկարչական արվեստի մասին: Բայց քրիստոնեության հաղթությամբ նորա արվեստն էլ յուր բոլոր ճյուղերով ինքնուրույն բնավորություն է ստանում: Արվեստի թագուհին, ճարտարապետությունը, հրաշալիքներ է ստեղծել. այլ և այլ ոճերով, Հուստինիանոսի Այա-Սոֆիան և Վենետիկի Ս. Մարկոսը, Կեոլնի գոմը և Վիեննայի Ս. Ստեփանոսը, Փարիզի Նոտր Դամը, Հռոմի Պողոս-Պետրոսը, Պետերբուրգի Իսակիևսկի սաբորը, Զվարթնոցը, Երերույքի տաճարը Հայոց մեջ և Անիի Մայր եկեղեցին և այլ քրիստոնյա ազգերի բազմաթիվ տաճարներ, որոնց անունների հիշատակությունը միայն երևներ կարող էր բռնել, հավիտենական կոթողներ են քրիստոնեական Եկեղեցվո բարձր ստեղծագործության: Նույնը կարող ենք ասել նկարչության, երաժշտության և բանաստեղծության մասին: Չհիշելով հին պատկերագրությունը, մոզայիկները Ռավենայում և ուրիշ տեղերում, ինչպես մանրանկարչական արվեստի արդյունքները՝ վերածնության շրջանի դասական նկարչությունը և արձանագործությունը ըստ մեծի մասին կրոնական բովանդակություն ունին և օրինակելի կմնան շատ երկար դարերի համար: Հիշենք միայն մի քանի վար-

պետներ՝ ինչպես Ֆրա Անժելիկո, Լեոնարդո տը Վինչի, Միխել Անժելո, Ռաֆայել, Ռուբենս, Դյուրեր... որոնց անունը անջնջելի կերպով կապված են քրիստոնեական արվեստի պատմության հետ: Մարդկային ներքին աշխարհի արտահայտությունը հոգվո հայելու՝ աչքերի մեջ, մադոնաների բարոյական գեղեցկությունն ու մաքրությունը քրիստոնեության կենդանի ներգործության արդյունքն էր արվեստի վերա: Ներկա երաժշտությունն էլ յուր ծագումով եկեղեցական է, նշանավոր վարպետներից հիշենք Հենդելին յուր «Մեսիաս»-ով, Բախին յուր «Մատթեոս Պասիոն»-ով և «մոտետներ»-ով, Մոցարտին յուր «ռեգուեմ»-ով, նույն իսկ Վագներին յուր «Պարսիֆալ»-ով: Իսկ բանաստեղծներից, չհիշելով բուն քրիստոնեականները, ամենամեծ հանճարները իրենց սրտի խորքում կրոնական են, ոչ դավանաբանական-եկեղեցական նշանակությամբ, այլ ըստ էության, որովհետև բոլոր բարձր ստեղծագործություններն իսկապես մեծ կամ փոքր չափով կրոնական են: Հիշենք միայն Դանտեն յուր Աստվածային Կատակերգությամբ, Լեսինգը յուր Նաթան իմաստունով, Շիլլերը յուր բովանդակ բարոյական իդեալներով, Գյոթեն յուր «Ֆաուստ»-ով և ընդհանրապես տիեզերքի և հոգվո կապակցության մասին ունեցած հայացքներով:

Դ

Այս թռուցիկ ակնարկների մեջ արտահայտված փաստերով տեսանք, որ Եկեղեցին մարդկային զարգացման ամենախոշոր գործոններից մեկն է, եթե չասենք ամենամեծը: Ընդհանուր Եկեղեցվո հետ նույն գաղափարները ժառանգություն է ստացել և Հայոց Եկեղեցին: Մտքերի կրկնություն կլիներ, եթե վերարտադրեինք և մեր Եկեղեցվո կատարած դերը՝ հառաջադիմության համար էական նշանակություն ունեցող այն երեք խնդիրներում՝ **կրոնական-բարոյական դաստիարակության, սիրո կամ սոցիալական գործունեության և կրթական-քաղաքակրթական զարգացման մեջ:** Հայոց Եկեղեցին պատմական բերմունքով ավելի կենդանի դեր է կատարել և անձնվիրություն ցույց տվել դեպի յուր հոտը: Սորա վերա պիտի ավելցնենք և նորա ազգային բնավորությունն ու նշանակությունը իբրև ընդհանուր հայության գլխավոր կապ և հոգևոր գիտակցության մայր: Գործել Հայոց ազգային դարավոր Եկեղեցվո այս պատմական առաքելության դեմ, նշանակում է սեփական ձեռքերով քանդել յուր տունը: Եկեղեցվո այս սրբազան և նվիրական կոչումը պարզեցինք **պատմական լուսով,** թեև թռուցիկ այսպիսի հոդվածի մեջ, որովհետև ի՞նչը կարող է ավելի ազդու և անաչառ խոսել, քան կրքերից ազատ պատմական փաստն ու իրողությունը: Ոչ մի բան չի կարող այնպիսի ուսուցիչ հանդիսանալ, ինչպես պատմությունը, որ մարդկային կյանքի փորձառությունն է: Իսկ ընդհանուր և մասնավորապես Հայոց Եկեղեցվո ամբողջ պատմությունը աղաղակում է, թե բարոյական և քաղաքակրթական մի վսեմ առաքելություն ունի կատարելու մեր Եկեղեցին և այսուհետև: Ամենայն հառաջդիմություն անցյալի հետ կապված մի օղակ է, այս ճշմարտությունը երբեք չպետք է մոռանանք:

Հայոց **վերածնության խարիսխը** քրիստոնեական ավետարանական վերակենդանությունն է, մեր դարավոր և սրբազան ժառանգության **բարեփոխությունն ու բարեկարգությունը,** որովհետև առանց բարոյական վերածնության ամենայն մի շարժում հաստատված է ավազի վերա: Որքա՞ն կեղտ,

անմաքրություն կար մեր նոր շարժումների մեջ, որ բարոյական զգացմունքի պակասության արդյունք էր: Մինչև չսովորենք ապրել մեր հայրերի լավագույն զգացումներով, չաքանչանանք մեր նախնյաց ազնիվ ստեղծագործություններով, չհասկանանք կանգուն և ավերակ հիշատակարանների անմոռանչ բայց կենդանի լեզուն, բարոյապես քաղաքակիրթ մի նոր ազգ դառնալ անկարող ենք: Բարոյական կենդանության արմատը մարդկային հոգին է, իսկ այս նախադրյալը տանում է մեզ դեպի բարենորոգված ազգային Եկեղեցվո գաղափարը:

Ծածկել չենք կարող, մեր Եկեղեցին կարոտ է բարեզարդության և բարեկարգության, նորա պաշտոնեությունը ընդհանուր առմամբ տգետ է և անհամապատասխան յուր բարձր կոչման, հոտը խարխափում է բարոյական խավարի և տգիտության մեջ կամ հակակրոնական ուղղությամբ ընթանում, բայց այդ պակասությունները պետք է խորին անձնվիրության զգացմունքն հառաջ բերեն մեր մեջ, բուժելու նրա վերքերը և ոչ՝ թշնամական զգացմունք: Մեր ձգտումը պիտի լինի նոր շունչ և ոգի տալ այս թանկագին ժառանգության, ընտիր պաշտոնեություն պատրաստել, հոտի մեջ սեր և գիտակցություն զարթեցնել դեպի յուր հոգևոր կյանքի և քաղաքակրթության մայրը, որպես զի սա էլ վերանորոգված և զորացած՝ ավելի արդյունավոր լինի այն սրբազան կոչմամբ, որ ստացել է յուր երկարատև պատմական կյանքով և ավետարանի ներքին ազդեցությամբ:

Այսպիսի իղձերով և ցանկություններով բարի գալուստ ենք մաղթում Հայ ժողովրդի հոգևոր և աշխարհիկ ներկայացուցիչներին և ցանկանում, որ Մայր տաճարի սրբազան կամարների տակ մոռանան ամենայն մի անձնական և կուսակցական հաշիվ և առաջնորդվին մի միայն այս տառապյալ և բազմաչարչար Եկեղեցվո իսկական շահերով, ընտրելով նորա համար արժանավոր Պետ և Հովիվ, որ առաջնորդե մեզ դեպի լույս և ցանկալի վերածնություն:

ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ
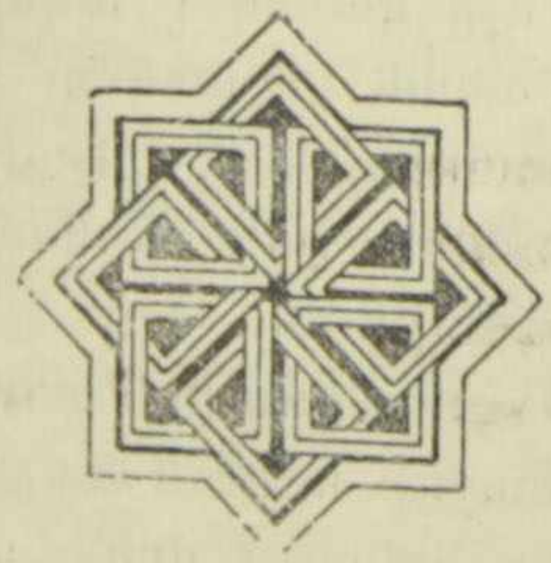
«ԱՐԱՐԱՏ», 1908, հոկտեմբեր